

PAPER DETAILS

TITLE: TRABZON'DA ERMENİ NÜFUSUN HAREKETLİLİĞİ

AUTHORS: Nedim İPEK

PAGES: 11-40

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2056787>

TRABZON’DA ERMENİ NÜFUSUN HAREKETLİLİĞİ*

Nedim İPEK**

ÖZ

Bu çalışmanın amacı bugünkü Trabzon vilayeti sınırları dahilinde Osmanlı hakimiyeti döneminde yaşayan Ermenilerin nüfus hareketliliğini tespit edip değerlendirmektir. Makalede klasik dönemde Ermeni nüfusu, 19. Yüzyılda Katolik ve Protestan milletlerinin oluşumu ve bunun Trabzon’daki Ermenilere yansımaları, yerleşmelerdeki nüfus dağılımı, 1860-1895 yılları arası Trabzon’u terk eden veya gurbete giden Ermeniler, 1895 isyanı, kalkışma sonrası Trabzon’daki Ermenilerin İstanbul ve Rusya hâkimiyetindeki topraklara göçü, 1915 yılında bölgede sevk ve iskân talimatının uygulanması kaynak ve referans eserlere istinaden tespit edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, nüfus, Ermeni, göç

THE MOBILITY OF THE ARMENİANS IN TRABZON

ABSTRACT

The aim of this study is to determine and evaluate the population mobility of Armenians living within the present borders of Trabzon province during the Ottoman period. The article examines the following issues: the formation of the Armenian, Catholic and Protestant nations, the population distribution of Armenians in Trabzon, Armenians immigrating from Trabzon between 1860-1895, 1895 rebellion, and the immigration of the Armenians in Trabzon to the lands under the rule of Istanbul and Russia after the rebellion.

Keywords: Trabzon, population, Armenians, immigration

* Gönderim Tarihi: 27.03.2021. Kabul Tarihi: 15.05.2021.

** Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SAMSUN. nedimipek@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9239-1333

Giriş

Trabzon 1461 yılında fethedilerek Osmanlı sınırlarına dâhil edildi. Fethi müteakip Osmanlı nüfus ve iskân politikası doğrultusunda yaklaşık 17. yüzyıla kadar sürgün yöntemiyle bölgeye Müslüman nüfus sevk ederken buradaki gayrimüslim nüfusun bir kısmını da aynı yöntemle başta İstanbul olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerine nakletmiştir. Bu uygulamalar neticesi klasik dönemde Trabzon sancak nüfusu Müslim ve gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Gayrimüslim unsurlardan birisi de Ermenilerdir. Trabzon'un fethedildiği yıl Fatih Sultan Mehmed İstanbul Ermeni Patrikliği'ni kurarak başına Bursa'da mukim Ermeni din adamı Hovakim'i getirmişti. Böylece Osmanlı coğrafyasındaki Gregoryanlar Ermeni milleti adı altında bir cemaat haline dönüştürülmüştür. Taşrada murahhasalıklar vardı. Bunların bir kısmı patrikliğe bağlı iken bir kısmı da müstakildi. Trabzon murahhasalığı müstakil statüdeydi. Bu murahhasalığın sorumluluk alanı Bafra kazası hariç bütün vilayet topraklarıdır¹. 1650'de Trabzon'da Ermeni cemaatine ait bir kilise mevcuttu². Ayrıca Trabzon'da cemaate ait Kaymaklı Manastırı bulunmaktaydı. Klasik dönemde eğitim çağındaki çocuklar kilise mekteplerine giderek dini kuralları öğreniyor ve Ermeni kimliğine bürünüyorlardı. Bu dönemde gayrimüslimlerin kamu görevlisi olma hakları yoktu. Bununla beraber Ermeniler yükümlülük çerçevesinde donanma ve Tersane-i Amire'de istihdam edilmekteydiler. Ermeni cemaatine mensup olanlar inançları doğrultusunda günlük yaşamlarını sürdürürler, anlaşmazlık zuhurunda sorunları cemaat mahkemelerinde çözümlenmeye çalışılırdı. Devletin kendilerinden beklediği kesin itaat ve yükümlülüklerini yerine getirmekte.

Ermeni nüfusun Trabzon'a ne zaman gelip yerleştiğine dair elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Trabzon 9. yüzyılda Arap, Bizans ve Ermeni tacirlerin uğradığı bir limandır. 1486 kayıtlarına göre Trabzon şehrinde Ermeniyen isimli bir mahalle mevcuttu. Bu tarihte şehirdeki Ermeni reaya 132 hane, 47 bive ve 10 mücerretten oluşmaktaydı. Bu da tahminen 858 kişilik bir nüfusa tekabül etmekteydi. Ermeniler şehirdeki gayrimüslim nüfusun %15.46'sını, toplam nüfusun ise %11.32'sini oluşturmaktaydı. 1520'de 151 hane, 36 bive ve 10 mücerret, 1554'de 109 hane ve 47 mücerret, 1583'te 123 hane mevcuttu. Bu da gayrimüslim nüfusun % 16.85'ini, toplam nüfusun %5.59'unu oluşturur. Fetih sonrası Trabzon'dan sürülenler arasında Ermeni cemaatine mensup kişiler de mevcuttu. Hanefi Bostan'ın tespit ettiği kadarıyla Ermeni cemaatine mensup 1540'ta 18, 1545'te 16 hane halkı İstanbul'a sürülmüştür³. Şehirde kalan Ermeniler çeşitli işlerde istihdam edilmekteydiler⁴.

¹ Hicri 1275 Tarihli Devlet Salnamesi.

² Kenan İnan, *Mahmiye-i Trabzon Mahallatından 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon 2013, s. 55.

³ Hanefi Bostan, *15-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 90- 91, 149, 162, 372.

16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyılın başlarında Hemşin ve Bayburt'tan Yomra'ya Ermeni nüfus göçü oldu. Ermeniler ilk önce Sürmene'nin Cımla köyüne oradan Yomra'nın mezarlarına ve Zümleha, Kadaruksa ve Zazana gibi yüksek köylerine göç edip yerleştiler. 17. yüzyıldan itibaren yükseklerden aşağıya doğru inerek vakıf köyleri dahilinde balta ile açtıkları arazilere yerleştiler. Yücel Dursun 17. yüzyıl itibarıyla Zümleha, Kadaruksa, Zazana, Samaruksa, Şana, Kovata, Komera, Kuhla (Kohali), Mesona, Mesohar, Simona, Varvara, Foşa, Ağrit, Velara, Uz, Kalafka, Zafanoz köylerinde Ermeni nüfus tespit etmiştir⁵.

Klasik dönemde Akçaabat dahilinde Ermeni yerleşmelerinin olup olmadığını ortaya koyan elimizde bir veri bulunmamaktadır. Belirtmek gerekirse 1835 kayıtlarında Ermeni köyü olarak kaydedilen Lahana, İlana, Kokana, Argalya köyleri 16. yüzyılda mevcut idi⁶. Ancak bu köylerin etnik yapısı hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Nüfus (1830- 1895)

1834- 1835 tarihli nüfus defterlerine göre aşağıdaki tabloda detaylı olarak görüleceği üzere Ermeniler şehir dahilinde yedi mahallede ikamet etmekteydiler. Burada Ermeni milletine mensup olan erkek nüfus toplam 863 kişidir. Kadın ve erkek nüfusunun eşit olduğu varsayımından hareketle şehirdeki Ermeni milletine ait topluluğun 1.726 kişi olduğunu ifade edebiliriz. Vergi kayıtlarına göre bu nüfusun %33.90'ı çocuk, %23.7'si yüksek, %25.14'ü orta, %14.25'i düşük gelir grubuna sahip iken %3'lük kesim vergiden muaftı.

1830'lu yıllarda Osmanlı Ermeni cemaati bölündü. Fransa 1688'de Erzurum'da misyon merkezi kurmuştu. Kars, Bayezid ve Trabzon'da şubeleri vardı. Daha 18. yüzyılın başında bir kısım Ermeniler Katolik kilisesine kabul edilmişlerdi. Misyonerlerin yoğun propaganda ve faaliyetleri sonucu Katoliklik Osmanlı Ermenileri arasında geniş taraftar bulmuştu. Ermeni Patrikliği Katolikliğin cemaati arasında yayılmasını önleyemedi. Dış baskıların da bir neticesi olmak üzere 1830 yılında Babıali Ermeni Katolik Kilisesi'ni resmen tanıdı⁷. Fransız konsolosluk raporlarına göre daha 1803 yılı itibarıyla Trabzon

⁴ Bostan, a.g.e., s. 400.

⁵ Yücel Dursun, *Trabzon Eyaletinde Kırsal Yerleşim: Yomra Nahiyesi Örneği (1461- 1682)*; Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015.

⁶ Fethi Gedikli, "1560- 1566 Yıllarında Akçaabat ve Köylerinin Sosyal ve Hukuki Durumu", *Akçaabat Yazıları 1*, İstanbul 2004, s. 53- 103.

⁷ Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005, s. 15; Katolik Ermeni Cemaatinin oluşumu ve tanınması için bkz. Kemal Beydilli, 2. *Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi, Cambridge 1995.

şehrinde az sayıda Katolik nüfus vardı⁸. Zamanla şehirdeki Katolik nüfus artacaktır. 1834- 1835 nüfus kayıtlarına göre şehirde toplam 302 Katolik erkek nüfus mevcuttur. Bu kadar da kadın nüfus olduğunu düşünecek olursak şehirdeki Katolik nüfusu 604 kişi olarak belirtebiliriz. Vergi kayıtlarına göre bu nüfusun %32.45'ı çocuk, %16.55'i yüksek, %36.75'i orta, %10.59'u düşük gelir grubuna dahil iken %3.64'lük kesim vergiden muaf idi.

Katolik Ermeni, Süryani ve Keldanilerin dinî ve resmî işleri Katolik Ermeni Patrikliği tarafından yürütülmekteydi. Trabzon'da patrik adına bu işleri Katolik Ermeni Murahhasası yürütmekteydi⁹. Sorumluluk alanı Trabzon vilayetinin yanı sıra Merzifon ve Amasya kazalarıdır¹⁰. Katolik cemaatinin zamanla şehirde bir kilisesi ve bir de mezarlığı olacaktır. Şehirde Ermenilerle Katolikler arasında zaman zaman çekişmeler olagelmıştır. Venedik ve Fransız misyonerleri tarafından şehirde Katolik mektepleri açılmıştır. 1875 yılı itibarıyla iki kilise ve bir mezarlığa sahiptiler¹¹.

1834 yılı itibarıyla Trabzon şehri dışında Yomra nahiyesine tabi üç köy Ermeni nüfusun yaşadığı yerlerdi. Üç köy de ise Rum ve Ermeni nüfus bir arada yaşamaktaydı. Yine merkez kazaya tabi Vakfısagır nahiyesinin dört köyünde Ermeni nüfus mevcuttu. Maçka kazası dahilinde ise bir köy ile bir mahalle Ermenilere aitti. Ayrıca Akçaabat kazası dahilinde de Ermeni nüfus bulunmaktaydı. Kazanın merkezi olan Polathane kasabasında Ermeni isimli bir mahalle mevcuttu. Bu mahallede 1834- 1835 nüfus kayıtlarına göre Ermeni erkek nüfusun sayısı 21 kişidir. Kadın ve erkek nüfusun eşit olduğunu varsayarsak mahallede sakin Ermenilerin 42 kişi olduğunu söyleyebiliriz. Akçaabat kazasının sekiz ve Aygorgor nahiyesinin beş köyünde Ermeni nüfus yaşamaktaydı. Ayrıca gayrimüslim bir köyün bir mahallesi Ermeni nüfusa aitti. Çukurçayır'da ise Rum ve Ermeniler bir arada yaşamaktaydı. Bu yerleşmelerden ikisi sadece Ermenilerin yaşadığı yerlerdi. Altı köy Ermeni ve Müslüman, bir yerleşme Ermeni ve Rum ve üç köy Ermeni, Rum ve Müslüman nüfusun bir arada yaşadığı yerleşmelerdi. 1842 ile 1847 yılları arasında Ağrit ve Divralya köylerine Müslüman nüfus dahil oldu. Sürmene'de ise bir köy ile bir Rum köyünün bir mahallesi Ermenilere aitti. Bu yerleşmelerin nüfuslarının diğer köylere nazaran az olması yeni kurulduklarını hatırlatmaktadır. Pervane köyüne tabi iken 1877'ye kadar nüfusu hızla artan Kucara mahallesinin statüsü müstakil köye dönüştürülmüştür.

⁸ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 43-44; Özgür Yılmaz, "19. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", *OTAM*, 21, Ankara 2007, s. 188.

⁹ *Hicri 1275 Tarihli Devlet Salnamesi*. H. 1287 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesinde Trabzon ve mülhakatı Katolik Piskoposu olarak zikredilmektedir.

¹⁰ *Hicri 1305 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 144.

¹¹ Yılmaz, "19. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri..." s. 188.

Trabzon ve mücavir alanda yer alan bir şehir, bir kasaba ve 30 köyde toplam 2.768 erkek Ermeni yaşamaktaydı. Kadın ve erkek nüfusun eşit olduğunu varsayarsak Ermeni nüfusun toplamının 5.536 kişi olduğunu söyleyebiliriz. Bunun %42.84'ü şehirde arda kalanı kırsalda yaşamaktaydı.

Ermeni Nüfusu (1834- 1835)¹²

İdari Birim	Mah./ Köy	Millet	Ala	Evsat	Edna	Sagır	Muaf	Toplam
Trabzon Şehri	Ayvasıl mah.	Ermeni	46	34	14	55	2	151
	Berberoğlu mah.	“	27	15	11	31	4	88
	Kemerkaya mah.	“	29	22	10	22	3	86
	Hacı Kasım mah.	“	27	19	4	29	1	80
	İskenderpaşa mah.	“	30	29	15	55	8	137
	Meydan mah.	“	29	49	38	53	-	169
	Yeni mah.	“	12	49	31	52	8	152
	Toplam	“	200	217	123	297	26	863
	İskenderpaşa ve sairede	Katolik	50	111	32	98	11	302
Vakfısagır Nah.	Anzadir (Anifa)?	Ermeni	-	50	31	65	5	151
	Zafnos	Ermeni	-	24	4	25	-	53
	Tos	“	-	14	-	18	-	32
	Nohacna Vayzeka?	“	3	45	13	54	3	115
Sürmene	Kucara mah ¹³ .	Ermeni						29
	Mahtela	“						5
Yomra Nah.	Şana	Ermeni	4	50	29	67	1	151
	Kan	Rum ve Ermeni	-	22	6	19	1	48
	Varvara	Rum ve Ermeni	-	18	5	20	-	43
	Zimleha	“	-	14	3	15	-	32

¹² BOA, NFS, D. NU. 1129, 1152, 1160, 13304, 13307, 1148, 1163.

¹³ Pervane köyü Rum nüfusun ikamet ettiği bir köydür. Bu köyün Kucara mahallesinin sakinleri Ermenilerdir. BOA, Nfs. d. Nu. 1148.

	Kalefka	Ermeni	-	60	11	79	10	160
	Zazana	“	-	12	6	9	-	27
Maçka	Kemaken ¹⁴ mah.	“						60
	Verena							56
Akçaabat	Polathane Ermeni mah	“	6	2	2	10	1	21
Akçaabat merkez nahiyesi	Satari	“	2	65	27	85	5	184
	Lahana	“	-	21	11	29	4	65
	Mimera		-	21	21	28	3	73
	Mucura	“						22
	İlanos	“	-	12	7	14	-	33
	Bodamiya	“	-	3	6	15	4	28
	İlana	“	-	2	2	6	2	12
	Kokana	“	-	58	34	103	5	200
Aygorgor nahiyesi (Akçaabat)	Soğuksu	“	-	5	3	8	1	17
	Ağrit	“	-	5	9	7	1	22
	Argalya	“	-	12	7	22	-	41
	Suva	“	-	1	1	2	-	4
	Kireçhane, Divranos mah., Çukurçayır	Rum Ermeni	-	24	12	31	3	70
								2.76 8

1847 yılı sayımlarına göre Akçaabat kazası dahilinde Rum ve Ermeni erkek nüfusu toplam 2.638 kişidir. Bu sayıma göre Pulathane kasabasında Ermeni nüfus gözüküyor. 1847 yılında Akçaabat kazası dahilinde 11 mahalle ve köyde Ermeni nüfus yaşıyordu. Bu yerleşmelerden 6'sında (Sarı, Mimera, İlana, İlanos, Kokana, İle) Müslim ve Ermeniler birlikte ikamet ediyordu. Üç köy de ise (Bodamiya, Argaliya, Ağrit, Divranos) Müslim, Rum ve Ermeni nüfus bir arada yaşamaktaydı¹⁵. Bu yerleşmelere 1847 yılında İle isimli bir köy dahil olmuştur. Bu köyde Müslim ve Ermeni nüfus birlikte ikamet etmekteydi¹⁶. Kaza dahilindeki Ermeni erkek nüfusun yarısı cizye mükellefidir. Vergiden muaf olanlardan 380'i çocuk nüfusu olup diğerleri özürlü, yaşlı, din adamı ve benzeri kişilerdir. (1842 kayıtlarına göre).

¹⁴ Canbur karyesi kenarında Ermenilerin ikamet ettiği bir mahalledir.

¹⁵ Fethi Gedikli, “1847 Tarihinde Akçaabat’ın Nüfusu: Kaza-i Akçaabad Der Liva-i Trabzon Ber Muceb-i Tahrir-i Cedid sene 64”, *Akçaabat Yazıları* 2, İstanbul 2010, s. 55-79.

¹⁶ Ali Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Zehra Topal, *Akçaabat- Vakfıkebir Nüfus Kütüğü (1835-1845)*, İstanbul 2012.

Akçaabat Kazası Dahilinde Ermenilerin Yaşadığı Yerleşmeler

Akçaabat Kazası	Müslim		Rum		Ermeni	
Mahalle / Köy	Hane	Erkek	Hane	Erkek	Hane	Erkek
Ağrit	4	32	35	92	10	34
Argaliya	13	36	30	73	17	45
Bodamia	26	79	9	30	8	26
Divranos	27	106	8	32	15	43
İlana	38	141			4	18
İlanos	5	23			9	42
İle	52	195			7	32
Kokana	8	24			73	305
Lahana					22	71
Mimera	32	124			16	84
Sarı	69	240			42	182

1850’de Ermeni cemaati ikinci kez bölündü. İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerleri daha 1831- 1834 yılları arasında İstanbul, Bursa ve Trabzon’da misyon merkezleri kurmuştu. Buradaki misyonerler okul ve kurslar açmak suretiyle Ermeniler arasında Protestanlığı yaymaya çalıştılar. Hatta illegal yöntemler de kullandıkları oluyordu. Örneğin 1845 yılında ecnebi tabiiyetine mensup bir papaz Trabzon’da para mukabili Osmanlı gayrimüslim unsurlarını mezhep değiştirmeye davet ediyordu. Resmî makamlar bu durumu tespit edince papazı İstanbul’a iade etti. Ancak İngiliz konsolos vekili bu uygulamaya itiraz ederek söz konusu papazı himayeye kalkıştı¹⁷. Protestanlığa yönelik misyonerlik faaliyetlerine karşı özellikle Ermeni Patrikliği sert muhalefet yürütmekteydi. Patrikliğin bu siyaseti Gregoryan Ermeni kimliğine sahip olanların Bursa, Erzurum ve Trabzon’da Protestanlara yönelik şiddet yöntemine başvurmalarını gündeme getirdi. Ermeni kilisesi ve tebaasının muhalefetine rağmen Protestan misyonerler bir hayli merhale kat ettiler ve Osmanlı topraklarında ilk Protestan Ermeni Kilisesi 1846 yılında açıldı. Bunu İzmit, Adapazarı ve Trabzon’da inşa edilen ve açılan kiliseler takip etti. Nihayet 1850 yılında Ermeni cemaati bir kez daha bölünmüş, Protestan Kilisesi kurulmuş ve Protestan milleti tanınmıştı¹⁸. 1860 yılı itibarıyla Trabzon Ermeni Cemaati Ermeni, Katolik Ermeni ve Protestan olmak üzere ülke genelinde olduğu gibi üç gruba ayrıldı. 1876’ya kadar şehirde bir Protestan mahallesi oluştu. Ermeni cemaatleri arasında çekişme ve çatışma eksik olmaz. Ermeniler Katoliklerin yanı sıra Protestanların cenazelerini de Ermeni mezarlığına

¹⁷ BOA, HR. MKT. NU. 13/18: 11.8.1262 tarihli karar.

¹⁸ Mehmet Alpaslan Küçük, *Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler (Türkiye Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 99.

koymazlar. Bunun üzerine bir tarlayı satın alan cemaat merkezi idarenin izni ile Protestan mezarlığını inşa eder¹⁹.

Tanzimat döneminde bir taraftan Osmanlı millet sisteminde çözülme ve sivilleşme başlarken diğer taraftan idari, mali askerlik ve sair alanlarda birçok değişiklik yapıldı. Bu değişiklikler neticesi Osmanlı tebaası gayrimüslim unsurların vergi, askerlik ve yılda belirli bir süre bayındırlık işlerinde çalışma yükümlülükleri vardı. Bu yükümlülüklerden birisi de Tersane-i Amire'nin emek ihtiyacının karşılanmasıydı. Tersanenin emek ihtiyacı genellikle sahilde yaşayan gayrimüslim nüfustan karşılanıyordu. Bu yükümlülük yerine getirilirken ailenin kendi işlerinde herhangi bir emek sorunuyla karşılaşmaması için gerekli tedbirler alınmıştı. Uygulamaya göre ailenin terk erkek çocuğu bu yükümlülükten muaf tutuluyordu²⁰. 1837 tarihli belgeye göre Trabzon, Sürmene, Of, Yomra, Akçaabat ve Vakfısağır'e tabi köylerden yaşları 8 ile 24 arasında değişen 263 kişi belirlenmiştir. Ahali bu tarz uygulamalara karşı çıkabilmiştir. Örneğin 1846 yılında Trabzon şehri ve civar köylerinden 12 Ermeni çocuğu talep edilmişti. İsimleri belirlenen çocuklar korkup öteye beriye firar etmişti. Patriklik bunların ebeveynlerinin ihtiyar ve bakes bulunduğundan söz konusu yükümlülükten aflarını talep etti²¹. Babıali'ye göre söz konusu kişilerin bu yükümlülükten affedilmesi halinde muafiyeti sair yerlerde de uygulamak gerekecekti. Bu ise sistemin çökmesi demekti²².

Tanzimat döneminin millet sistemindeki bir diğer değişikliği mevcut kiliselerin tamir edilmesi, genişletilmesi ve yeni kiliseler inşa edilmesi hakkının verilmesiydi. Örneğin: Akçaabat'ın Mayor ve Lahana köyü ile Maçka'nın Öz köyünde Ermeniler tarafından yeni kiliseler inşa edilmişti. Keza Trabzon şehrindeki Ermeni Katolik kilisesinin genişletilmesine izin verildi²³. Eğitim alanında kilise mekteplerinin dışında Ermeni cemaatlerine yönelik sivil, misyoner ve ecnebi mektepleri açıldı. Bu mektepleri bitirenlerden pek çok kişi eğitim hayatına ülke dışında devam etti. Örneğin Katolik Ermenilerden İtalya'ya gidip Venedik'teki Ermeni veya Katoliklere ait mekteplerde eğitim görenler de olmuştur. Bunlardan birisi İtalya'daki şehbenderlikte mülazemet ile memuriyet hayatına atılmıştır. Tespit ettiğimiz Ermeniler tarık pikürlüğü, rüsumat memurluğu, hekim, diplomat, ziraat müfettişi, banka memuru, kondüktör, Düyun-ı umumiye memuru olarak meslek hayatına atılmışlardı. Ayrıca Reji ve Düyun-ı

¹⁹ Özgür Yılmaz, "19. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", *OTAM*, 21, Ankara 2007, s. 201.

²⁰ BOA, MVL. NU. 13/2: 12 N. 1262 tarihli Meclis mazbatası.

²¹ BOA, MVL. NU. 13/2: 17.7.1263.

²² BOA, MVL. NU. 13/2: 12 N. 1262 tarihli Meclis mazbatası.

²³ BOA, İ. HR. NU. 201/ 11450 (28 Mayıs 1279); İ. Hr. 208/ 11995 (5 Haziran 1280); İ. Dh. 1066/ 83211 (8 TS 1303); Necmettin Aygün, "Akçaabat'ta Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Kilise ve Mektep İnşaatları", *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu* 26-28 Nisan 2013, Akçaabat 2014, s. 121- 150.

Umumiye’de sevk memuru, ambar bekçisi, odacı, kantarcı, kolcu sıfatıyla istihdam edilen Ermeniler de vardı.

1870’li yıllarda Trabzon merkez, Akçaabat, Yomra, Sürmene, Maçka ve Vakfikebir kazaları dahilindeki şehir, kasaba ve köylerde toplam 12.984 Ermeni yaşamaktaydı. 1835 ile 1878 verileri karşılaştırıldığında Yomra ve Akçaabat’ta Ermeni nüfusun daha fazla arttığını görüyoruz. Klasik dönemde Trabzon şehrinde Ermenilere mahsus bir mahalle mevcut iken belki de millet sistemindeki değişikliğin sonucu Ermeni nüfus diğer mahallelere de dağılacaktır. Ayrıca bu nüfusun bir kısmı da yukarıda açıklandığı üzere Katolik ve Protestan mezhebine geçecektir. Mezhep değişikliği nüfus istatistiklerinden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon şehriyle sınırlı kalmıştır. Bu durumu iki farklı gerekçeyle izah etmek mümkündür. Birincisi Katolik ve Protestan misyonerlerin şehirdeki Ermenilere daha kolay ulaşmaları ve şehirde bu cemaatlere mahsus mekteplerin bu yöndeki eğitimlerinin etkili olmasıdır. İkincisi ise şehirde ikamet eden Ermeni tüccarların Fransa, İngiltere ve Amerika’nın himayesine girmek suretiyle ayrıcalıklı iş yapma imkanına kavuşmalarıydı. Akçaabat’ta bir köy sadece Ermeni, 10 köy Müslim ve Ermeni ve 15 yerleşme Müslim, Rum ve Ermeni nüfusun bir arada yaşadığı yerleşmedir. Yomra’da Ermeni nüfusun bulunduğu köy sayısını bilemiyoruz. Ancak Yomra’ya tabi köylerden 31’inde Müslim ve gayrimüslimler bir arada yaşarken 4 köy gayrimüslim nüfusun ikamet ettiği yerlerdi. Maçka’da iki köy Ermeni, bir köy Ermeni ve Rum, üç köy ise Müslim, Ermeni ve Rum nüfusun yaşadığı kozmopolit yerlerdi. Sürmene’de gayrimüslim nüfusun yaşadığı köy sayısı on kadardı. Bunun kaçında Ermeni nüfus bulunuyordu bilemiyoruz. Of kazası dahilinde Ermeni nüfus yoktu.

1877 Yılında Ermeni Nüfusun Yerleşmelere Göre Dağılımı²⁴

Köy	Hane		Köy	
Akçaabat			Yomra ²⁵	
Galinos mah	153	Müslim/	Oğuz	
Bodamya	52	Ermeni/	Hara	
Kalonima	61	Rum	Digene	
İle	120		Sufla	
Mayer	59		Mesona	
Hareka	34		Ayver	
Frankuli	15		Bacıhalı	
Ağrit	65		Sifter	
Mahmat	33		Kadil ma	

²⁴ 1877 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi; Ahmet Köksal, “Trabzon Vilayeti’nin Nüfusu (1876- 1878)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 15, Trabzon 2013, s. 110.

²⁵ Listede yer alan köylerden dördü sadece gayrimüslim diğerlerinde Müslim ve gayrimüslim nüfus bir arada yaşamaktaydı. Ancak Ermeni nüfusun yer aldığı köyler ayrıca belirtilmemiştir. Bkz. 1877 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.

			Demircili	
Kisarna	85		Dirona	
Kalciya	119		Kohali	
Kireçhane	70		Samaruksa -i sagir	
Holamena	127		Samaruksa -i kebir	
Çukurçayır	55		Kuhla	
Divranos	57		Komera	
Suga	103	Müslim	Kavala	
İlana	70	Ermeni	Kavala	
İlanos	25		Koran	
Bolida	27		Kirasya	
Kokona	102		Mesariye	
Mimera	114		Munda	
Varalhan	117		Anifa	
Satari	161		Anbela	
Kaleğra	59		Ohsa	
Vazüldimena	55		Guryeni	
Kalenima	104	Ermeni	Varvara	Bu köylerde 1834 yılında Ermeni nüfus yaşamaktaydı.
Ermeni erkek nüfus: 2.536			Zimleha	
Sürmene ²⁶			Kan	
	Hane (gm)	Nüfus	Kalafka	
Mahtala	25		Şana	Sadece gayrimüslim nüfus mevcut
Pervane	170		Zafnos	
Aho	670		Tos	
Zikor	-		Zulmera	
Karakanzi	-		Gurobi	
Mekşezi	-		Gozari	
Zida	-		Livoda	Ermeni erkek nüfus 2006
Ermeni erkek nüfus:121				
Maçka	Nüfus			
Olasa	19		Şehir Nüfusu	
Pirastiyar	5		Protestan	38
Ziganoy	102		Katolik	483
Zorha	1		Ermeni	1675
Çikanos	5			
Kilat	15			
Verana	51			
Toplam	198			

²⁶ Tabloda yer alan Sürmene'nin köylerindeki gayrimüslim nüfusun 121'i Ermeni'dir.

Göç

Trabzon merkez sancağa tabi yerleşmelerin tarım arazisi yerli ahalinin geçimini temin edecek büyüklükte ve verimlilikte değildi. Bu sebeple geçimini temin edecek kadar ürün elde edemeyenlerin bir kısmı ilk etapta çevre yerleşmelerde nafakalarını ararken bir kısmı da merkez sancak dahilinde henüz kullanılmayan fundalık ve ormanlık araziye kırarak tarıma elverişli hale getirmişlerdir. Böylece yeni köy veya mahalleler kurulmuştur. Yeri yurdu bulunmayan ailelerin bir kısmı da çözümü terk-i diyar etmek suretiyle ülkenin başka bir köşesinden yurt tutmaya çalışmakta bulmuştu. Trabzon, Ordu ve Samsun taraflarından İzmit Karasu taraflarına gidip mesken inşasıyla tarlalarda çalışan Ermeni ve Rizeli aileler mevcuttu. Orman idaresi bunların ormanlara zarar verdiğini dile getirerek memleketlerine iadesini talep etmekteydi. Ermeni Patrikliği ise bunların bulundukları yerlerde kalmasını istiyordu. Murahhasalık bunların iadeleri halinde ekonomik olarak zor durumda kalacağı görüşündedir²⁷. Aynı şekilde Karakuş ormanlarına yerleşen Ermenilerin de bölgeyi terk etmesi Orman idaresinin talepleri arasındaydı²⁸.

Terk-i diyar edenlerin yanı sıra geçimini temin etmek için gurbetçilik yöntemini de kullananlar vardı. Tanzimat uygulamasıyla birlikte vergi sisteminin değişmesi, sınır boylarında ikamet etme cazibesinin ortadan kalkması ve ekonomik açıdan toprakların bir ailenin geçimini sağlayamaması Doğu Anadolu'dan liman kentlerine yönelik gurbetçiliği ve ev göçünü gündeme getirdi. Gurbetçilerin bir kısmı yurt dışına giderken bir kısmı da başta İstanbul olmak üzere Batıdaki yerleşmelere gidiyorlardı²⁹. Ticaret veya gurbetçilik amacıyla Doğu Anadolu ve Trabzon'un mücavir alanlarından gelen Ermenilerin bir kısmı İstanbul'a giderken bir kısmının da Trabzon'da kaldığı veya Trabzon üzerinden Rusya'ya gittiği anlaşılmaktadır. Rusya'ya gidenler de ya terk-i diyar veya gurbetçilik yöntemine başvurmuştur.

Rusya'nın Osmanlı'dan ele geçirdiği yerlerdeki emek açığını kapatmak ve Hristiyan nüfusu arttırmak adına izlediği yöntemlerden birisi de Osmanlı coğrafyasındaki Hristiyan nüfusu göçürmek veya göçe teşvik etmektir. Ruslar daha 1828- 1829 Savaşı esnasında işgal ettiği sahadaki Osmanlı tebaası gayrimüslim unsurları göçe zorlamıştır. Bu çerçevede Doğu Anadolu'da işgal edilen sahadaki Ermeniler Kafkasya'ya göçürülecektir. Bu dönemdeki göçe

²⁷ BOA, DH. TMİK. M. NU. 202 / 16: İzmit Mutasarrıflığına (11 Temmuz 1311).

²⁸ BOA, DH. MKT. NU. 2493 / 83: Trabzon Vilayetine Tezkire (23 Mayıs 1317.).

²⁹ Trabzon'da mukim kereste tüccarı her yıl iş icabı Rusya'ya gidiyor. Bu sefer tebdil-i hava gerekçesiyle eşine de izin talep etmiştir. BOA, Dh. TMİK. M. NU. 168/46: 1 Nisan 1320 tarihli yazı. Anadolu'dan ayrılıp Rusya'nın Tigan kasabasında 40 yıldır ticaret yapan Ermeni Katolik cemaatine mensup kişi 8 yıl önce de eşini yanına almıştı. Bu kişi karısını tedavi görmek ve akrabalarını ziyaret etmek maksadıyla Trabzon'a göndermek istiyor. Bu gibi dönüşler irade ile yasaklanmış ise de valilik müracaat eden kişinin Katolik cemaatine ait olması dolayısıyla ne gibi işlem yapacağını sadarete sorar. BOA, BEO. Nu. 2615 / 196093: Sadarete Tezkire (16 Haziran 1321).

Trabzon'daki Ermeniler dahil olmamıştır. Kırım Savaşı'nı müteakip Rusya bu sefer Osmanlı coğrafyasında mevcut konsolosları vasıtasıyla propaganda yöntemiyle gayrimüslim unsurları göçe teşvik edecektir. Bu faaliyetler neticesi 1860'lı yıllarda Trabzon vilayeti dahilindeki gayrimüslim unsurlar Rusya'nın hakimiyetindeki topraklara göç etmeyi düşünmeye başlamışlardı. Hatta Bafra'dan bu tarz göçler başlamıştı bile. Bu göçlerin görünürdeki sebebi beşeri ve bireysel ilişkiler ve rekabetti. Bir diğer sebebi Çerkes muhacirlerin davranışlarıydı. İdarecilerin uygunsuz davranışları da söz konusuydu. Ama göçü asıl tetikleyen Rus ve Yunan konsoloslarının Rum ve Ermenileri Rusya'ya göçe teşvik ve tahrik etmeleri idi³⁰. Göç edeceklere hane başına 50 ruble yol harcırahı ve göç edenlere kafi büyüklükte arazi, ikişer çift öküz ve birer pasavant verileceği vaat ediliyordu. Bu durumdan etkilenen kişiler çift ve öküzlerini satmış, buradaki ilişkilerini kesmiş olup yelkenli gemilerle Rusya topraklarına hareket ediyorlardı. Trabzon'daki Rus ve Yunan konsolosluklarına göre şehirden bu tarzda 300 hane halkı göç etmişti. Ancak Osmanlı bürokratlarına göre bu sayı 180 haneden fazla değildi. Bunların da ekserisi toprak sahibi olmayıp ortakçı, yarıcı sıfatıyla hayatlarını kazanan müstecirlerdi³¹.

Osmanlı idaresi 1877 öncesi Rusya'ya göç etmek isteyen kişilere izin vermiyordu. Ancak 93 Harbi sonrası bu gibileri cebren ülke dahilinde tutmaya çalışmanın caiz olmayacağı ve geri dönmek üzere göç etmelerine izin verilmesini kararlaştırdı. Daha önce gidip bu tarihlerde geri dönmek isteyenlere ise izin verilmedi. Bu tarihlerde belgeye göre Rusya'ya muhaceret etmek isteyen Müslüman yoktu³².

Netice itibarıyla Babıali İstanbul'a ve Rusya'ya yönelik işçi göçünü zaman zaman yasaklamış, kısıtlamış veya serbest bırakmıştır. 24 Eylül 1894 tarihli sadaret tezkiresine göre Babıali 1890'lı yıllarda söz konusu yasağı yumuşatmıştır. Bu yazıdan anlaşıldığına göre bu tarihlerde hamal ve rençper makulesi birçok fakir fukara Trabzon'un mücavir alanından ve Doğu Anadolu'dan nüfus ve mürur tezkiresi olmaksızın Trabzon'a geliyordu. Babıali nüfus ve mürur tezkiresi olanların Trabzon'dan İstanbul'a gitmesine izin verilmesi, tezkiresi olmayanların memleketlerine iadesini talep ediyordu³³. Trabzon'dan hedeflediği yere gidemeyenlerin bir kısmı misafir statüsünde ve bir kısmı da daimi statüde şehre yerleşmiştir³⁴. Batılı kaynaklar şehirdeki Ermeni nüfus ile ilgili farklı rakamlar vermektedirler. Trabzon şehrindeki Ermeni nüfus 1840'da 300 hane, 1860'da 3.600 kişi, 1871'de 435 hanede 1.349 kişi, 1878'de

³⁰ BOA, HR. MKT. NU. 637/ 54 Trabzon Vilayetine Sadaret Cevabı (14.8.1285).

³¹ BOA, HR. MKT. NU. 637/54: Sadarete Tezkire (22 TE 1284 Muhlis Esad imzalı).

³² BOA, DH. ŞFR. NU. 120 /16: Dahiliye Nezaretine Tezkire (27 TS 1299).

³³ BOA, DH. MKT. NU. 2068/ 86: 17 Eylül 1310.

³⁴ Erzurumlu Ermeni olup Trabzon'da misafireten bulunuyor. Gümüşhaneli olup Trabzon'da mütemekkin bkz. Kadir Albayrak, *2034 Nolu Trabzon Şerhiye Sicil Defterinin (Vr. 70- 142) Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1999, s. 48, 100, 229.

1.594 kişi idi. Vital Cuinet'e göre şehirde 2.500 Katolik ve Protestan ile şehir ve çevresinde 10 bin Ermeni mevcuttu. Ternon'a göre ise şehirdeki Ermeni nüfusu 14 bin kadardı³⁵. Kaynaklardaki rakamlar farklı olmakla birlikte 19. yüzyılda şehir nüfusunda Rum ve Müslümanların yüzde oranları düşerken Ermenilerin artmaktaydı³⁶. Netice itibarıyla Ermenilerin şehir nüfusu içerisindeki payı %6'dan %15'e kadar çıkmıştır. Cuinet'in verdiği rakamlara göre bu oran 1890'da %17'yi bulmaktaydı³⁷.

Yeri gelmişken belirtmek gerekirse kaynakların şehir nüfusu ile ilgili farklı rakamlar telaffuz etmelerinin sebepleri arasında kaynağı kaleme alan kişinin kasaba ve şehir kavramını algılama şekli, beledi sınırların net çizilmemiş olması da yer almaktadır. Bazı eserlerde şehrin kıyısındaki yerleşme köy olarak tanımlanırken bazılarında ise şehrin mahallesi olarak algılanabilmiştir. Farklılığın bir diğer sebebi ise özellikle seyyah, misyoner ve konsolos gibi Batılı şahsiyetlerin verdiği rakamların tahmine dayanmasıdır. Buna karşılık Osmanlı verileri nüfus sayımı veya nüfus yoklama kayıtlarına dayanmaktadır. Bu nedenle bu kayıtların daha sağlıklı olduğunu söyleyebiliriz. Bu kayıtlardaki veriler vilayet salnamelerine de yansıtılmıştır. *Hicri 1298 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine* göre şehrin erkek nüfusu 10.389 kişidir. Bunun 1.675'i, Ermeni, 38'i Protestan, 483'ü Katolik erkek nüfusu idi³⁸. Hicri 1305 tarihli vilayet salnamesine göre ise şehrin nüfusu 45.315 kişidir. (Her ne kadar salnamede bu rakam şehir nüfusu olarak veriliyorsa da muhtemelen merkez nahiye tabi köylerde buraya dahildi. Nitekim hicri 1318 tarihli vilayet salnamesinde Trabzon kasabasının nüfusu *maa kura* 47.763 kişi olarak kayıtlıdır³⁹. Netice itibarıyla 1887 tarihindeki mevcut nüfusun 3.144'ü erkek, 2.747'si kadın olmak üzere 5.891 Ermeni, 612'si erkek ve 582'si kadın olmak üzere 1.194'ü Katolik Ermeni ve 91'i (51'i erkek, 40'ı kadın) Protestan'dır. Buna göre merkezde toplam 7.176 (15.83) Ermeni mevcuttu⁴⁰. Bu rakam 1900'de 8.435'e yükselmiştir⁴¹. Ermeniler şehirde Çarşı, Yenicuma, Ayvasıl, Muhiddin, Boztepe-i bala, Boztepe-i zir, Tekke, Tekfurçayırı, Kasım Ağa, Debbağhane, Eksotha, İskenderpaşa, Tuzluçeşme, Kemerkaya, Frenkhisar, Ayafilbo ve Protestan

³⁵ Muzaffer Tepekaya-Ramazan Çalık, "Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2005, s. 169.

³⁶ Ahmet Karaçavuş, "1895 Trabzon Ermeni İsyanı ve İsyanlıkların Sosyo- Ekonomik, Siyasi, Kültürel Kökenleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, Trabzon 2015, s. 81, 82.

³⁷ Şehirdeki cemaat ve etnik unsurların nüfus dökümü ile ilgili bkz. Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012; Özgür Yılmaz, "19. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", 21, *OTAM*, 21, Ankara 2007, s. 53, 188.

³⁸ Köksal, *a.g.m.*, s. 110.

³⁹ *H. 1318 Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 113.

⁴⁰ *Hicri 1305 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

⁴¹ *H. 1318 Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 113.

mahallelerinde ikamet etmekteydiler⁴². 1895 isyanı arifesinde ise bölgedeki Ermeni nüfusu aşağıdaki tabloda görüleceği üzere 14.039 kişiydi⁴³.

Trabzon Sancağının Nüfusu (1893)

İdari Birimler	Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan		Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan
Trabzon	9546	1209	92	Vakıkebir	56	-	-
Maçka				Sürmene	178	-	-
Of	-	-	-	Akçaabat	2958	-	-
				Toplam	12.738	1209	92

1895 İsyanı

93 Harbi ve Berlin Antlaşması neticesi Osmanlı yeni bir sorunla karşı karşıya kalacaktır: Ermeni sorunu. Bu sorun Berlin Antlaşması'na ıslahat kavramıyla yansımaktadır. 1878'den itibaren yurt dışında kurulan Ermeni tedhiş örgütleri Osmanlı yerleşmelerinde de teşkilatlanmaya çalışacaklardı. Trabzon Anadolu'ya girişte kilit bir noktada bulunmaktaydı. Dolayısıyla tedhiş örgütleri özellikle bu Türk limanında 1890'lı yıllarda örgütlenmeye başladılar. Planlanan isyanın amacına ulaşabilmesi için mevcut Rum ve Ermeni nüfusun olaylara katılması yeterli görülmemiş olmalı ki Türklerin de bu hareketlere destek vermesini sağlamak için Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzonlu eşit sayıdaki Ermeni ve Müslüman üyelerden müteşekkil *Ermenistan Cumhuriyeti* ismiyle Tiflis'te bir komite kurulması, komitenin riyasetinin her üç yılda bir bilmünavebe Müslüman ve Ermeniler tarafından yürütülmesi ve bu komitenin Trabzon'da bir şubesinin açılması planlandı⁴⁴.

Ermeni fesat komiteleri Trabzon'u çalışmalarının merkezi haline getirmişlerdi. Örneğin Trabzon'a gelen Rus tabiiyetli Ermeni muallimleri Ermeni mektebinde yuvalanmışlar ve ikişer, üçer kişilik fesat grupları oluşturup faaliyette bulunmuşlardır⁴⁵. Bu gibi kişiler şehirdeki bazı konsolosluklar tarafından da himaye edilmekteydiler⁴⁶. Komite üyelerinden bir kısmı Müslüman, çerçi veya tüccar kılığında Trabzon'un çevresindeki köylerde propaganda faaliyetlerinde bulunurken Ermenileri isyana teşvik ediyorlardı⁴⁷. Belki de bu faaliyetlerin sonucunda şehirdeki Ermeni gençleri evlerde bir araya gelerek milliyetçi şarkılar söylüyorlar, evrak-ı muzırta bulunduyorlar, kiliselerde ayin

⁴² Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877, Yay. Haz. Kudret Emiroğlu, Eskişehir 1995, s. 209.

⁴³ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914)* Çev. Bahar Tınakçı, İstanbul 2003, s. 218-219.

⁴⁴ BOA, Y. PRK. ZB. NU. 5/55: Beyoğlu Mutasarrıfı 17 Mayıs 1306.

⁴⁵ BOA, DH. ŞFR. NU. 147/13: Trabzon Vilayetinin Dâhiliye Nezaretine Tel (26 TS 1306).

⁴⁶ BOA, Y. PRK. ZB. NU. 6/52: 24 TE 1306 tarihli tahrir.

⁴⁷ BOA, Y. PRK. DH. NU. 4/14: Dahiliye Nezaretinden Sadarete Tezkire (12 TS 1306).

sırasında ayrılıkçı slogan ve nutuk atıyorlardı⁴⁸. Öte yandan Moskova'daki Ermeni komitesi Trabzon limanından Anadolu'ya silah ve mühimmat sevk etmekteydi⁴⁹. 1895 öncesi Trabzon'da bulunan Ermeni fesat komitesi üyeleri takip edilmiş ve bunlar arasında suçlu bulunanlar tutuklanarak Ermeni nüfusun ikamet etmediği Trablusgarp'a sürgün edilmişti⁵⁰.

Trabzon örneğinden de anlaşılacağı üzere Anadolu'da örgütlenmelerini tamamladıklarını düşünen Ermeni tedhiş örgütleri 1895'te ülke dahilinde 27 noktada isyana teşebbüs ettiler. Bu noktalardan birisi Trabzon'dur. Trabzon hadisesi 3 Ekim 1895'de patlak vermiştir. Olayı incelemek ve teskin etmekle görevli Saadettin Paşa'nın tanımlamasıyla *Hınçakyan ve Tiflis fesat cemiyetlerinin talimatı üzerine iki Ermeni din, lisan, maarif, ticaret alanındaki imtiyazlarına ve asırlarca ihtilat ettikleri İslam hemşehrileri ile hukuk-ı vatandaşiyeye riayeti bir tarafa bırakıp* 3 Ekim 1895'te Van sabık valisi Bahri Paşa ve Trabzon kumandanı Hamdi Paşa'yı ayaklarından vurmuşlardır⁵¹. Bu olay kısa bir sürede siyasi ve toplumsal bir boyut kazanmıştır. Şehirdeki Ermeni cemaati sanıkları saklayıp yetkililere teslim etmedi. Civar köylerden bir hayli kişi şehirde toplandı. Toplumsal bir çatışmanın çıkması an meselesiydi. Ancak vilayet idaresi aldığı önlemlerle bu kalabalığı dağıttı. Herkes işi ve gücüne döndü. Bu arada şehirde yaşayan Ermeniler civar köylerdeki dindaşlarını şehre davet edecekler ve evlerinde barındıracaklardır. Bunlar silahlı olarak çarşı pazar dolaştırılacaktır. Şehirdeki Ermeni esnafı 5 Ekim 1895 günü dükkanlarını açmadı. Vali bizzat çarşıya giderek Ermeni esnafını ikna etmeye çalıştı. Bu sırada İstanbul'dan ve sair yerlerden gelen çete mensubu tedhiş ve teröristler Meydan-ı şarkide halkın üzerine rast gele ateş açtılar. Neticede bir Müslüman katledildi. Halk çoluk çocuğunun can güvenliğini sağlamak derdine düştü. Bu arada karışıklıklardan istifade eden İranlı deveciler ve köylüler tüccarların dükkan ve mağazalarına saldırarak mallarını gasp ettiler. Güvenlik kuvvetleri olaya müdahil olduktan sonra yeni çatışmalara yer vermemek için vilayet dahilinde sıkı yönetim ilan etmiş ve sorumluları yargılamak için divan-ı harp kurmuştur. Gasp edilen mallar bulunup iade edilmiştir⁵². Resmî raporlara göre burada cereyan eden olaylarda Ermenilerden şehirde 182 kişi, çevre köylerde 21 kişi ölümler, 18 kişi de yaralanmıştır. Müslümanlardan ise 11 kişi ölmüş ve 25 kişi, Rumlardan da bir kişi yaralanmıştır⁵³. 8 Ekim 1895 tarihi itibarıyla isyan sükun etmiş, mağaza ve meskenlerine kapanmış olan Ermeniler ellerindeki

⁴⁸ BOA, DH. ŞFR. NU. 157/ 17; Dahiliye Nezaretine Tezkire.

⁴⁹ BOA, A. MKT. MHM. NU. 729/ 10; Rüsumat Emanetine Tezkire (5 TE 1310).

⁵⁰ BOA, DH. MKT. NU. 1801 / 80; Zabtiye Nezaretine (9 KS 1306); DH. MKT. 2021/ 24; Trabzon Vilayetine Tezkire (4 TS 1308).

⁵¹ BOA, HR. SYS. NU. 2812/ 4, Trabzon Vilayetine Tel 20 Eylül 1311.

⁵² BOA, Y. PRK. KOM. NU. 9/2.

⁵³ BOA, Y. PRK. UM. NU. 32/ 114; Öznur Şolt, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Olayları 1895*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı 2004.

silahları teslim etmeye başlamışlardı⁵⁴. Olaylara karıştığı tespit edilen 170 kişi divan-ı harbe verildi⁵⁵. Divan-ı harpte bazı kişiler idam cezasına çarptırılmış ve evrakları dahiliye nezaretine gönderilmiştir. Hristiyan din adamlarının idam kararının uygulanmasının ecnebi temsilciliklerinin tepkisine sebebiyet vereceğinden korkulmaktaydı⁵⁶. ABD ve İngiliz tebaası Ermenilerinin ismi de Trabzon vakasına karışmıştır. Konsoloslar vatandaşı olan söz konusu kişileri himaye edeceklerdir⁵⁷. Belirtmek gerekirse Trabzon, Harput, Diyarbakir, Erzurum, Sivas ve Bitlis vilayetlerinin merkez ve mülhakatında Ermenilerden 7.735 kişi maktul, 1.592 kişi mecruh; Müslümanlardan 1.650 kişi maktul ve 1.035 kişi mecruh olmuştur⁵⁸. İngiliz konsolosluk raporuna göre Trabzon ve çevresindeki 1.510 dükkan ve ev yağma edilmişti⁵⁹.

Tedhiş örgütleri ve çetelerin elebaşları sadece Ermeni kimliğine sahip olanların isyan etmesiyle amaçlarına ulaşamayacaklarını görüyorlardı. Bu nedenle olsa gerek örgütlenmeye ve asayiş bozucu olaylara iştiraki sağlamak, isyanın boyutunu arttırabilmek adına bir taraftan Rumlar ile Müslümanları karşı karşıya getirmeye çalışırken, diğer taraftan sözde Müslüman nüfus ile ortak hareket etmek düşüncelerini ifşa ediyorlardı. Öte yandan Trabzon'da yaşayan Rum nüfusu da Osmanlı makamlarına ve Müslüman ahaliye karşı kışkırtmak amacıyla çeşitli söylenti ve rivayetler uydurarak şehirde yaymaya çalışıyorlardı. Bu söylentilerden birine göre Trabzonlu Müslümanlar Rumları tehdit etmekte, gayrimüslimler genel bir katliamdan korkmakta, yerel idare ve askerî makamlar herhangi bir tedbir almamaktaydılar. Bu durum Avusturya konsolosluğunca Babıali'ye sorulur. Yapılan tahkikat sonucu bu rivayetin İngiliz konsolosluk tercümanlığını yapan bir Ermeni tarafından uydurulduğu tespit edilir. Söz konusu Ermeni gözaltına alınarak 1895 yılında divan-ı harbe sevk edilmiştir⁶⁰.

Bu dönemde hedeflenen Türk ve Rum ahalinin birbirine karşı her ne kadar ötekileşmesi sağlanamadıysa da yukarıda anlatıldığı üzere Türkler ve Ermeniler arasında çatışma bile çıkmıştı. Türk- Ermeni ötekileşmesi ve çatışması Trabzon şehri ile de sınırlı kalmamıştır. 1895 yılında gerçekleşen Trabzon ve İstanbul'daki olayların çevreye de yansımaları olmuştur. Bayburt, Erzincan, Trabzon ve sair yerlerdeki Ermeni kalkışmalarını duyan Dersim Kürtleri Çemizkezek'deki Ermenilere yönelik saldırılarını arttırmışlardı. Öte yandan

⁵⁴ BOA, A. MKT. MHM. NU. 664/ 29: Trabzon Vilayetinin Telgrafi 26 Eylül 1311.

⁵⁵ BOA, Y. PRK. KOM. NU. 9/2: Saadettin Paşa'nın tedkikat raporu. 3 Kasım 1311.

⁵⁶ BOA, Y. PRK. BŞK. NU. 43 / 112: Resen İrade (31 TE 1311).

⁵⁷ BOA, MKT. MHM. NU. 663 / 27 29 KS 1313.

⁵⁸ BOA, Y. PRK. ASK. NU. 109 / 61: 4. Ordu Müşiriyetinden Baş Kitabete 5 KS 1311 tarihli rapor.

⁵⁹ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 63.

⁶⁰ BOA, HR. TH. NU. 166/44: Hariciye Nezaretine Sadaret Tezkiresi (12 TS 1311); BOA, HR. SYS. NU. 2889/18 Sadareten Hariciye Nezaretine Tezkire (11 KE 1311).

Aragir ve Malatya'da Ermeniler söz konusu kalkışmalara destek vermek için dükkan ve mağazalarını açmayacaklardır⁶¹.

Resmî makamlara göre Trabzon ve İstanbul olayları sonrası Ermenilerin sınır boylarında toplanarak isyana kalkışması halinde bir Müslüman Ermeni çatışması riski vardı. Söz konusu ihtimalin gerçekleşmemesi için başta İspir olmak üzere sınırdaki askerî birliklerden gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir⁶². Bu olaylar Doğu Karadeniz'in sahil şeridindeki halkı da olumsuz etkilemiştir. Örneğin Rize, Of ve Sürmeneli Müslümanlardan oluşan bazı gruplar 1898'de Bayburt Hodiçar, Keskim kazalarının Ermeni köylerine tecavüze ve eşyalarını gasp etmeye kalkışmışlardı. Bu tür olayların tekerrür etmemesi için ihtiyat askerinin silahlı olarak bölgenin güvenliğinin sağlanması yoluna gidilmiştir⁶³. Of'a bağlı bir köye silahlı çete mensuplarının saldırıda bulunması ve Bayburt'a doğru yaklaşan Ermenilerin buradakilerle birleşmeleri ihtimalinin kuvvetli olması dolayısıyla asayişin muhafazası için bölgeye piyade ve süvari takviyesinin şart olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Erzurum'un Ermeni ve Türk köyleri eşkıyanın saldırılarına maruz kalabilmiştir. Bunun üzerine mülki idareler Bayburt, Tercan, Pasin, Erzincan, Karahisar-ı Şarki ve Eğin cihetlerindeki güvenlik güçlerinin takviyesini talep ettiler⁶⁴.

Olaylara adı karışanlardan idama mahkum edilenlerin affedilmesi için Osmanlı idaresine diplomatik baskıların yapıldığı anlaşılmaktadır. İkinci Abdülhamid Trabzon vakası sebebiyle evrakı dahiliye nezaretine gönderilen papaz ve idama mahkum edilen Ermenilerin cezalarının hafifletilmesi veya affedilmesi halinde henüz teskin olmayan Müslim ve Rum reayanın ekseriyetle kıyam edecekleri endişesini taşımaktadır. Bu nedenle konuyu ivedilikle tartışılması için meclisi vükelaya havale eder⁶⁵. Müslim ve Rum ahaliyi teskin etmek adına şüphe duyulan Ermenilerin ikamet ettikleri mahaldeki muteberandan alacakları senet ile kefalet-i müteselsileye bağlanması ve kefil vermeyenlerin iskan mahallerinin değiştirilmesi hususunda 9 Eylül 1896 tarihinde vilayetlere telgrafla talimat geçilmiştir⁶⁶. Bu talimat üzerine Trabzon valiliği, bağlı sancak ve kaza idarecilerinden gereğinin yapılmasını istemiştir. 8 Ekim 1896 tarihli telgraftan anlaşıldığı kadarıyla istenen kefalet senetleri alınarak valiliğe gönderilmeye başlanmıştır⁶⁷. Öte yandan Ermeni olaylarına karşı halkın tepkisini azaltmak için vilayetlerdeki ulema, müteheyyizan ve eşraf temsilcilerinden oluşturulan nasihat heyetleriyle Müslüman ahali teskin

⁶¹ BOA, Y.PRK.UM. NU. 33/33 Yaver-i Ekrem Derviş Paşaya Tezkire (TE 1311).

⁶² BOA, A. MKT. MHM. NU. 663/4 Erzurum Vilayetine Şifre Telgraf (5 TE 1311).

⁶³ BOA, A. MKT. MHM. NU. 663/4 Seraskeriye Tezkire (27 R 1313); BOA, A. Mkt. Mhm., Nu. 663/4: Sadaretten Seraskeriye Tezkire (4 TE 1314)

⁶⁴ BOA, A. MKT. MHM. NU. 638/7: (7 TE 1313).

⁶⁵ BOA, Y. PRK. BŞK. NU. 43/112: Resen İrade 24 TE 1311.

⁶⁶ BOA, DH. TMİK. M. NU. 14/1: Vilayetlere Telgraf 28 Ağustos 1312.

⁶⁷ BOA, DH. TMİK. M. NU. 14/1: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Mevрут Telgraf (27 TE 1312).

edilmeye ve Ermenilere yönelik hareketlerde bulunmamak amacıyla nasihatlerde bulunulmuştur. Ayrıca Ermeni murahhasasın vekili ve Ermeni muteberanı da Gümüşhane’de mutasarrıflığa çağrılarak 300 seneden beri saltanatın himayesinde muhafaza-i lisan ve ayin ile can ve mallarından emin olarak yaşadıkları ve ülkedeki tüccarın mühim bir kesimini oluşturdukları hatırlatılarak o anki faaliyetlerin çıkmaz yol olduğu ikaz edilmiştir⁶⁸.

27 Ekim 1895 tarihi itibarı ile Trabzon’da asayiş temin edilmişti. Ancak Gümüşhane, Refahiye ve hatta ordu merkezi Erzincan’da bile Ermenilerin isyana teşebbüs etmeleri üzerine Trabzon’daki Müslüman, Rum ve Katolik ahali şehirdeki güvenlik ve askeri gücün arttırılmasını talep eder oldular. Bunun üzerine nizamiye taburunun mevcudu ihtiyat kuvvetlerinin ilavesi ile 800 kişiye çıkarıldı. Ayrıca Rize’deki zabıta kuvveti de geçici olarak Trabzon’a aktarıldı. Ancak şehrin cesameti, Ermeni meskenlerinin çarşı ve mahallelerde dağınık bir şekilde bulunması, konsolosluk ve ecnebi tebaanın da kendilerini güvende hissetmemeleri sebebiyle ya ordu merkezinden bir taburun veya Vakfikebir redif taburunun şehre nakli talep edildi⁶⁹. Trabzon ve Gümüşhane kasabaları dışında vilayet dahilinde bir isyan zuhur etmemiştir. Bununla beraber Canik sancağı dahilinde sakin Ermeniler ile Giresun, Tirebolu ve Görele kasabalarında çok sayıda ecnebi tabiiyetine mensup Ermeni’nin olması dolayısıyla Tirebolu ve Çarşamba Redif Taburlarının da vilayet dahilinde kalması planlandı⁷⁰. Öte yandan erbab-ı fesadın Anadolu’ya girmemesi için deniz kuvvetlerinin gerekli tedbirleri alması yoluna gidildi⁷¹. Muhtemelen deniz kuvvetlerinde yeterli geminin olmaması ve yerli kayıkçıların firarileri taşımalarına engel olmak amacıyla kayıkları kamu adına kiralandı. 1901 yılında bu şekilde kiralanan 20 kayık sahil güvenliğini sağlamak ve firarları önlemekle görevli zaptiye ve polisler tahsis edildi⁷².

Rus idarecileri İstanbul ve Trabzon olaylarına tepki göstererek Batum’da bulunan Müslümanlara karşı herhangi bir saldırıda bulunmamaları için şehirdeki Ermenilere nasihatlerde bulundular. Bununla beraber demiryolu ve fabrikalarda amelelik yapmak üzere Van, Muş, Erzurum taraflarından gitmiş olan birçok Ermeni komitelerden aldıkları silahlarla takım takım sınırı aşarak Erzurum vilayeti dahiline sızıyorlardı. Sınırdaki Rus muhafızları bunlara Osmanlı vatandaşı olduğu gerekçesiyle engel olmuyordu⁷³. Osmanlı hafiyelerinin Sohum ve Batum’da edindikleri istihbarata göre bu yerleşmelerde bulunan Hınçak cemiyeti mensuplarının çoğu zanaatkar olup maddi durumları iyi idi. Bunlar 1895 olayları sonrası bir taraftan eylemsizlik kararı alırken diğer taraftan

⁶⁸ BOA, Y. PRK. ASK. NU. 108 /62: Gümüşhane’ye Telgraf (14 TS 1311).

⁶⁹ BOA, A. MKT. MHM. NU. 663/11 Seraskerliğe Tezkire (15 TE 1311).

⁷⁰ BOA, Y.PRK. ASK. NU.108/ 101: Seraskerlik Tezkiresi (20 TS 1312).

⁷¹ BOA, DH. TMİK. M. NU. 16/64: Bahriye Nezaretine Tezkire (18 Eylül 1312.).

⁷² BOA, DH. ŞFR. NU. 308/27: Dahiliye Nezaretine Tezkire (5.3.1319).

⁷³ BOA, Y. PRK. UM. NU. 32 /114: Trabzon Vilayetinden Telgraf (6 TE 1311).

Osmanlı hükümetine muhalif olan İslam cemiyeti mensupları ile eylem birliği yapmayı planlamaktaydılar. Kafkasya'da örgütlenmiş olan Truşak cemiyeti mensupları genellikle Van ve Bitlis'ten gelen aç, çıplak ve sefil gençlerden oluşmaktaydı. Bunlar söz konusu yerleşmelerdeki varlıklı Ermenileri tehdit ederek *fesat cemiyeti* adına topladıkları paralarla geçimlerini sağlıyorlardı. Truşak mensuplarının amacı İstanbul'a gidip tedhiş hareketlerinde bulunmak ve kamu ve abidevi binaları tahrip etmek idi. Ancak Erzurum ve Trabzon vilayetleri hudutlarından içeri girerek Osmanlı'nın Karadeniz iskelelerine ulaşmayı, oradan da İstanbul'a gitmeyi planladılarsa da başarılı olamadılar. Bunun üzerine güzergah değiştirerek Romanya, Bulgaristan, Fransa ve İtalya üzerinden Akdeniz'e inmeyi planladılar⁷⁴.

Bu olayları müteakip bölgedeki Ermenilerin bir kısmı artık buralarda yaşayamayacağını düşünerek pasaport almak suretiyle Batum'a göç etmeye başladı. Vergi borcu olmayanların pasaport talepleri kabul edilmiştir. Bu şekilde 6 Kasım 1895 tarihli belgeye göre 300 kişi göç etmişti. İlerleyen tarihlerde göç etmek üzere pasaport alanların sayısı 800'ü bulmuştur⁷⁵. İngiliz konsolosluğu ise Ermenilerden 5.197 kişinin göç ettiğini, 16.979 kişinin ise ocaklarında ikamet ettiğini bildiriyordu⁷⁶. Trabzon vilayeti dahilinde isyanın ve karışıklığın çıktığı yerlerde Ermeni cemaati adına vilayet makamına verilen arizada iki yıl süreyle askerlik bedelinin tahsilinin ertelenmesi, Ermenilerden alınacak jandarma ve polislerin vazifelerine başlatılması ve miri ambarlarından tahıl yardımında bulunulmasını talep ettiler. İlk iki madde vilayet makamları tarafından uygulandı. Ancak ambarlarda yeterli zahire olmadığı için iâşe yardımı gerçekleştirilemedi⁷⁷.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Ermeni Katoliklerinin de Rusya'ya gidip gelmeleri kesinlikle yasaktı. Bununla beraber hususi komisyon Rusya'daki Katolik Ermenilerin evlerine geri dönmeleri yönünde görüş bildirdi⁷⁸. İlerleyen yıllarda da Erzurum Katolik Ermenileri adına yapılan müracaatlarda Erzurum vilayetinin Kiskim, Haripur nahiyesinde 800 haneden ibaret sırf Katolik olan Ermenilerin arazilerinin taşlık olması, elde edilen hasat ile en fazla iki aylık ihtiyaçlarını karşılayabildikleri, dolayısıyla başka gelir kaynaklarına ihtiyaç duydukları, maişetlerini temin ve vergilerini tediye için ticaret ve zanaatkarlık yapmak üzere Erzurum, Trabzon, Kars ve civarındaki sair şehirlere giderek kadimden beri tedarik etmiş oldukları mağaza, fırın ve sair ticaretgahlarda çalıştıktan sonra memleketlerine döndükleri, dönenlerin yerini bu sefer akraba-

⁷⁴ BOA, Y. PRK. UM. NU. 36/ 4: Trabzon Valisinin Takriri (3 TE 1312).

⁷⁵ BOA, DH. ŞFR. NU. 197/80: Dahiliye Nezaretine Tezkire.

⁷⁶ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 63.

⁷⁷ BOA, DH. ŞFR. NU. 205 / 29: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tel (4 Mart 1313).

⁷⁸ BOA, DH. TMİK. M. 79/3: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine 29 TS 1315 tarihli tel; Trabzon Vilayetine (4 KE 1315).

larının, komşularının veya hemşerilerinin doldurduğu, Rusya'ya gidenlerin Türk şehbenderliklerine sorun çıkarmadıkları, vergilerini düzenli bir şekilde ödedikleri hatırlatılıyordu. Dilekçeye göre Rusya'ya gidiş gelişin yasaklanması söz konusu Katolik Ermenilerin geçim sıkıntısı çekmesine sebebiyet vermiştir. Bu sıkıntıların ve zorlukların yaşanmaması için Katolik Ermeni cemiyeti dindaşlarının bu yasak kapsamı dışında bırakılmasını isteyecektir⁷⁹. Belirtmek gerekirse Trabzon vilayeti dahilindeki Ermenilerin ekserisi ticaret ve ziraatla meşgul olup yurt içi veya dışı gurbetçiliği pek düşünmüyorlardı.

18 Mayıs 1899 sonrası memur, tüccar ve kendisine güven duyulanlar hariç sair Ermenilerin sızıldı ve şikayetleri dikkate alınmaksızın sadece yurt dışına değil İstanbul'a yönelik gidiş gelişleri de yasaklanmıştır. Ecnebi tabiiyetine mensup olanlar bu kısıtlamadan muaf tutulacaktı. Yasak sadece Ermenilere özgü değildi. İşi ve gücü olmayan Müslüman rençper ve ameleler de yasak kapsamındaydı⁸⁰.

Bu tarz kısıtlamalar yasadışı gidişleri körtüklemiştir. Örneğin 1905 yılında Bayburt'un köylerinden yola çıkan 22 köylü Ermeni Sürmene tarihiyle Rusya'ya firar eder⁸¹. Trabzon'a gelen ve memleketine dönmek istemeyenler ise yasal olmayan yollardan hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır. Örneğin bazı Ermeniler dahile ait mürur tezkiresi alarak Trabzon'a gelir. Burada bazı yerliler bunları yasal olmayan yollardan deniz vasıtaları ile Yunanistan ve Romanya limanlarına gönderebilmiştir. Bu örnekler denetimlerin sıklaştırılması, suçluların yakalanarak cezalandırılmalarını gündeme getirmiştir⁸². Öte yandan vilayetlere gönderilen tamimlerle yurt içi yerleşmelere gitmek üzere mürur tezkiresi talep edenlerin yurt dışına firar edip etmeyeceğinin çok iyi araştırılması, firar etmeyeceği kanaati hasıl olur ise mürur tezkiresi verilmesi istenir⁸³. Söz konusu göçler neticesinde Batum, Revan, Kars cihetlerinde bir hayli Ermeni birikmişti. Çarlık idaresi bunlara ya geri dönmeleri veya Ortodoks olmaları ve Rus tabiiyetine geçmelerini önerdi. Bu gibilere dört gün süre tanındı. Bu teklifi kabul etmeyenler geri dönmeyi planlıyordu. Ancak bu gibi kişilerin geri dönmesi iradece yasaklanmıştı. Bunların firaren Osmanlı topraklarına dönmemesi için serhat vilayetlerinin askerî ve mülki amirleri sık sık uyarılmıştır⁸⁴.

Tüm bu tedbirlere rağmen Ermeni tedhiş hareketleri tamamen önlenememiştir. Temmuz 1899'da Gümüşhane ve Bayburt tarafından Trabzon cihetine doğru 500 kadar silahlı Ermeni'nin ilerlediği istihbaratı alınmıştı.

⁷⁹ BOA, DH. TMİK.M. NU. 201/ 1: Sadarete 3 Haziran 1321.

⁸⁰ BOA, DH. TMİK.M. NU. 70/48: 6 Mayıs 1306 tarihli takririn cevabı.

⁸¹ BOA, DH. TMİK. M. NU. 163/ 24: Trb Vilayeti Takriri (29. 11. 1321).

⁸² BOA, ZB. NU. 459 /24: Trabzon Vilayetine Tezkire (18 Nisan 1320).

⁸³ BOA, DH. TMİK. M. NU. 206/ 15: 27 TE 1321 Erzurum Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tezkire.

⁸⁴ BOA, DH. TMİK.M. NU. 190/ 27: Sadaret Hariciye Nezaretine Tezkire (29 KE 1320); BOA, DH. TMİK. M. NU. 178/ 13: Zabtiye Nezaretine 15 Temmuz 1320; BOA, DH. TMİK. M. NU. 178/13: Batum Şehbenderliği Tezkiresi (30 Haziran 1320).

Bunlar sahile doğru ilerledikçe çevredeki yerleşmelerde yaşayan Ermenilerin de bunlara iştirak etmesinden endişe edilmekteydi. Müslüman ahalinin bu duruma sessiz kalmayacağı, onların da silaha sarılmasından korkulmaktaydı. Erzurum mülki idaresi seraskerlik makamından korkulanın yaşanmaması, silahlı Ermeni çetelerinin dağıtılması için ilgili yerlere yeni askerî kuvvetlerin sevkini istedi⁸⁵. 1904 yılında ise Trabzon'da bir Ermeni komitesi deşifre edilmiş ve istinaf mahkemesindeki muhakeme sonucu komite reisi idam, komite üyelerinden dört kişi müebbet, 2 kişi 15'er yıl kalebentlik, 2 kişi 11 yıl, 2 kişi beşer yıl, 2 kişi de birer yıl hapis cezasına çarptırılmıştır⁸⁶.

İstanbul ve sair Türk şehirlerine veya Rusya hakimiyetindeki yerleşmelere yönelik yasal veya yasadışı yöntemlerle gerçekleşen göçler neticesi özellikle Kafkaslarda hatırı sayılır derecede Osmanlı tebaası Ermeni birikmişti. Ama hemen belirtmek gerekirse söz konusu göçlere rağmen Trabzon ve mücavir alanındaki Ermeni nüfus azalmadığı gibi bilakis artacak ve Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde 20 bini aşacaktır.

Ermeni Nüfusu (1914)⁸⁷

İdari birimler	Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan		Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan
Trabzon	14.846	1.345	127	Vakfikebir	51		
Maçka	258			Sürmene	323		
Of	-	-	-	Akçaabat	3.517		
				Toplam	18.995	1.345	127

Sevk ve Nakil

Hülasa-i kalam Türk hakimiyetinin başında şehirde 863 kişilik bir Ermeni nüfusu vardı. Yomra ve Akçaabat taraflarında da Ermeni ahali yaşamaktaydı. Bunların nüfusu hakkında elimizde bir veri bulunmamaktadır. 1461- 1834 yılları arasında Ermeni nüfusu 5.728 kişiye ulaşmıştı. Bu nüfusun kahir ekseriyeti Trabzon, Yomra, Vakfısagır ve Akçaabat dahilindeki kasaba ve köylere yayılmıştı. 1834-1893 yılları arasında yıllık % 1.024 artarak 14.039'a ulaşmıştır. 1895 olayları ile Trabzon'da mukim Ermenilerin daha ziyade Rus topraklarına göç etmeye temayül etmelerine rağmen Ermeni cemaatinin nüfusu yıllık % 21,7 artarak 20.467'ye çıkacaktır.

8 Şubat 1914'te Osmanlı ile Rusya arasında varılan uzlaşmaya göre Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Harput ve Diyarbekir sahasındaki Ermeni-

⁸⁵ BOA, A. MKT. MHM. NU. 638/ 7: Seraskerliğe Tezkire (2 TE 1314).

⁸⁶ BOA, YA. HUS. NU. 478/ 105: Trabzon Vilayeti Telgrafı (31 Ağustos 1320).

⁸⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914)* Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 218- 219.

lere bağımsız olarak yorumlanabilecek olan bir özerklik tanınacaktı. Söz konusu vilayet toprakları ikiye ayrılacak ve her birine birer yabancı müfettiş atanacaktı. Bu müfettişlerin idare, adliye, zabıta ve jandarma üzerinde geniş yetkileri bulunacaktı. Osmanlı savaşa dahil olunca bu proje feshedildi⁸⁸.

Savaş arifesinde Doğu Anadolu'da Türk- Rus sınırı oldukça hareketlendi. 18 Ağustos 1914 tarihli Erzurum valiliğinin yazısına göre Erzurum'daki sivil Ermeniler çoluk çocuk Rusya ve Erivan'a firar ediyor ve oradaki Müslümanlara baskı yapıyorlardı. Keza seferberlik sonrası askerlik yapmak istemeyen Ermeniler yoğun bir şekilde Rusya'ya firar eder olmuşlardı. Bu şekilde Trabzon vilayeti yerleşmelerinden Ermenistan'a 1.500 kişi firar etmişti⁸⁹. Henüz firar etmeyenler ise Ermeni komitaları tarafından Trabzon'da kurulan büronun yönlendirmesiyle casusluk faaliyetlerinde bulunuyorlar⁹⁰, hava değişimi için memleketine gelen askerleri katlediyorlardı. Ayrıca Ermeni komitalarının organizasyonu ile Trabzon limanına indirilen silah ve mühimmatı iç kısımlardaki çete mensuplarına ulaştırıyorlardı. Silah kaçakçılığında bilerek veya bilmeyerek polisler, gümrük memurları, kayıkçılar, nakliyeciler ve hamallar aracı olmuştur. Silah ve mühimmat tütün sandıkları içerisinde Değirmendere mevkiine çıkarılmaktaydı. Senelerce gerçekleştirilen kaçakçılık faaliyetleri sonucu Anadolu adeta silah deposuna döndürülmüştü⁹¹. Osmanlı savaşa girdikten sonra çeşitli güvenlik tedbirlerine müracaat etti. Trabzon vilayetine gönderilen 3 Kasım 1914 tarihli talimatla şehirde bulunan muhasım devletlerin konsolosları ve Ermeni memurların Konya hariç, İç Anadolu'ya nakillerinin gerçekleştirilmesi istendi⁹².

17 Kasım 1914'de Rusya Trabzon şehrini bombalar. Alman konsolosuna göre amaç şehirdeki Rum ve Ermenileri merkezî otoriteye karşı isyana kışkırtmaktır. Bombardıman amacına ulaşır ve şehirde Müslümanlar ile Ermeniler arasında sokak çatışmaları başlar⁹³. Bu tür asayişsizliklerin önünü alabilmek, sahil ve cephe güvenliğini sağlamak amacıyla 24 Nisan 1915'de mevcut Ermeni komite merkezleri kapatılır. Liderleri tutuklanır. Bu uygulama ülke genelinde Ermeni tedhiş hareketlerini arttırır. Bunun üzerine 27 Mayıs 1915'de *Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat* ile casusluk yapanların, tedhiş hareketinde bulunanların ve durumundan şüphe edilenlerin iskan mahallerinin değiştirilmesi hususunda askerî ve mülki makamlara yetki verildi. Amaç katliamları durdurmak, casus-

⁸⁸ Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa 1874-1921*, Ankara 2012, s. 135-136.

⁸⁹ Önder Duman, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Ermeni Terör Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2002, s. 46.

⁹⁰ Duman, a.g.t., s. 46.

⁹¹ Silah ve mühimmatın Karadeniz limanlarına ve buradan iç kesimlere geçirilmesi ile ilgili bkz. Celal Ferdi Kocal, *Ömrümün 90 Yılından Bazı Hatıralar*, İstanbul 1983, s. 46-47.

⁹² BOA, DH. ŞFR. NU. 44 / 43; 46/ 43. Zeynep Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargulamalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 65. vd.

⁹³ Tepekaya-Çalık, a.g.m., s. 173.

luğu önlemek ve cephe gerisi güvenliği sağlamaktı. Geçici kanuna göre komitacı ve muzır Ermeniler aileleriyle birlikte sevkiate tabi tutulacaklardı. İşinde gücünde olan tüccar, zanaatkar, kalifiye amele ve ustaların iskan mahallerinin vilayet dahilinde değiştirilmesiyle yetinilecekti. Düyun-ı Umumiye’de çalışanların sevkiate tarihi ertelenecekti. Katolik Ermeniler, muvazzaf askerler, mebus ve aileleri ile 15 Ağustos’a kadar nakledilmeyen Protestan Ermeniler, rejî çalışanları sevkiate muaf tutulacaklardı. Kimsesiz kadınlar ve yetim çocuklar ise belirli merkezlerde himaye altına alınacaklardı⁹⁴.

8 Haziran 1915 tarihinde dahiliye nezaretinden Trabzon valiliğine çekilen telgrafla vilayet dahilindeki Ermenilerin Musul, Urfa ve Zor taraflarına sevk ve iskan işlemlerinin başlanması istendi⁹⁵. Sevk ve iskan işlemlerinin beş gün içerisinde başlayacağına dair bastırılan ilanlar 26 Haziran’da şehirdeki cadde ve sokaklara asılarak ilgililere duyuruldu. Bu duyuruya göre isteyenler menkullerini satabileceklerdi. Vilayet dahilindeki yerleşmelerden Alman konsolosluğu raporlarına göre 30 bin⁹⁶, Talat Paşa’nın evrakına göre 34.500 kişi sevk edilecekti⁹⁷. 1 Temmuzda jandarma güvenlik tedbirlerini alır. Sevkiate tabi tutulanlar ikişer bin kişilik gruplar halinde yola çıkarılacaktı. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey’in 1 Temmuz 1915 tarihli yazısına göre Sürmene’den 290, Trabzon ve çevresinden 3.400 kişi yola çıkarılmıştı⁹⁸. Göç edecekler ancak sırtlarında taşıyabildikleri şahsî eşyalarını alabileceklerdi. Erkekler sevkiate uygulamasına direnme kararı alır ve kadınları öne sürerler. Kamuda çalışanlar ise sevkiate tarihini ertelemeyi başarır. Ancak aile bireyleri sevkiate tabi tutulmuştur. Ermenilerin bir kısmı da uygulamadan muaf olabilmek için ihtidayı planlamıştır. Ancak yönetmenliğe göre ihtida eden Ermeniler de sevkiate tabiydi. Alman konsolosunun raporuna göre üç gün içerisinde altı bin kişi sevk edildi. Dört bin kişinin de sevk işlemleri hazırlanmaktaydı. Alman dışişleri bakanlığına gönderilen 5 Ağustos 1915 tarihli gizli ibareli yazıda sevkiate tabi tutulan Ermeni erkeklerinin tamamının dağlarda veya ırmak kenarında katledildiği iddia edilmekteydi. Kanıt olarak da Erzincan’daki Trabzon grubunda erkeklerin olmadığı gösterilmekteydi. Erkek Ermenilerin katledildiği iddiası ve sayıyası üzerine Alman ve ABD konsolosluk temsilcileri ve Trabzon valilik makamınca görevlendirilen memurlardan oluşan heyet Değirmendere boyunca yaptığı saha araştırmalarında Ermeni erkeklerin katledilip ırmak kıyısına atıldığını ispatlayacak herhangi bir kanıt bulamamışlardı⁹⁹. Trabzon ve

⁹⁴ İbrahim Ethem Atnur, “Trabzon’da Tehcir ve Sonrası Azınlıklara Dair Çeşitli Problemleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu Bildiriler*, (3-5 Mayıs 2001), 1, Trabzon 2001, s. 523.

⁹⁵ BOA, DH. ŞFR. NU. 54/87.

⁹⁶ Atnur, *a.g.m.*, s. 523.

⁹⁷ Murat Bardakçı, *Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrukesi*, İstanbul 2013, s. 72.

⁹⁸ Atnur, *a.g.m.*, s. 523.

⁹⁹ Tepekaya-Çalık, *a.g.m.*, s. 186- 187.

Erzurum'dan yola çıkarılan Ermeniler Eğin ve Arapkir üzerinden Malatya ve Halep'e sevk edilmişlerdir. Sevkiyat 15 Mart 1916 tarihi itibarıyla ülke genelinde sona erdirildi. Yerleşmelerde sevkiyata tabi tutulmayan Ermeniler vardı.

Ruslar 1916 yılının 18 Nisanı'nda Trabzon ve 20 Nisanı'nda Akçaabat'ı işgal etti¹⁰⁰. Kurumlar arası yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Trabzon'daki Ermeniler Rus işgal kuvvetlerinin göz yummasıyla Müslümanları katledebilmiş, özellikle kadınlara tecavüz edebilmiş, mallarını yağmalamış, meskenlerini yakabilmişlerdi. Yerleşmelerdeki cami ve türbeler tahrip edilmiş veya kiliseye dönüştürülebilmiştir¹⁰¹. Aslında Çarlık kuvvetlerinin işgal yöntemleri incelenecek olursa Kafkaslarda ve Balkanlarda izlediği yöntemin bir benzerini Trabzon'da da tatbik ettiği anlaşılır. Düzenli Rus birlikleri Türk kuvvetleriyle savaşmakta, ele geçen yerlerde Rus düzenini sağlamak için atanan askeri valinin gözetiminde ve denetiminde o ana kadar göç etmeyen sivil ahali kontrol altına alınmaktaydı. Bunu gerçekleştirmek için Müslümanlar silahsızlandırılırken, işbirliği yaptıkları Kozaklar, Bulgarlar, Rumlar ve Ermeniler vasıtasıyla Müslümanlara yönelik tedhiş hareketleri planlanıp tatbik edilmekteydi. Bu uygulama ile Ruslar adeta bir taşla iki kuş vuruyorlardı: Bir taraftan bölgenin nüfus yapısı Hristiyanlar lehine değiştirilmekte, diğer taraftan Rus askerleri yerli Müslüman ahaliye şirin görünmekteydi. Müslümanlar gördükleri baskı, zulüm ve katliamlar karşısında ya terk-i diyar ediyor veya Rus işgal makamlarından medet umuyorlardı. Bölgede işgali yaşayan kişiler sorulduğunda, zulm ve baskıyı Ruslardan değil Rum ve Ermenilerden gördüklerini anlatmışlardır.

Alman Anders'in gözlemlerine göre, Rusların Trabzon'u işgali esnasında sükunet ve düzenin mevcut olduğunu, fakat Rus ihtilalinden ve Kafkasya'dan bir Ermeni alayının garnizon olarak Trabzon'a gelmesinden sonra Müslümanlar için vahim günlerin başladığını yazmaktadır. Kafkasya'dan gelen Ermeni alayı askerleri arasında Trabzon'dan firar veya göç yoluyla Kafkasya'ya gitmiş olanlar var mıydı bilemiyoruz. Bildiğimiz Trabzon'daki Rus işgal kuvvetlerine intikam almak amacıyla gönüllü olarak iştirak eden firari Ermenilerin olduğudur. Rus askerleri Bolşevik ihtilali sonrası savaştan çekilince meydan Rum ve Ermenilere kalmıştı. Ruslar geri çekilirken Ermenilerin harekete geçeceğini belirterek Türklere silahlanmalarını öneriyorlardı. Bu uyarıya karşı akıllı geçinen Türklerin ileri gelenleri "*Biz onlarla kardeş gibi geçiniriz*" demişler ve silahlanmayı reddetmişler¹⁰². Bu ortamda Türk ordusu şehre girene kadar her yer yakılıp yıkılmıştı. Bunların asıl amacı henüz şehri terk etmemiş Türklerin de göç etmesini sağlamaktı. 28 Ocak 1918'de Gürcü, Rum ve Ermenilerden oluşan iki bin kişilik bir çete Akçaabat'ı işgal etmiş ve çevrede

¹⁰⁰ Duman, *a.g.t.*, s. 47.

¹⁰¹ Tepekaya-Çalık, *a.g.m.*, s. 182.

¹⁰² Kocal, *a.g.m.*, s. 50- 51.

zulüm ve katliamlarda bulunuyordu. Yüzbaşı Bedros kumandasında örgütlenen Rum ve Ermeniler mevcut yerleşmeleri yok etmeyi planlıyorlardı. Aynı günlerde Taşnak komitesi ileri gelenlerinden Tigranyum özellikle şehirdeki Rumları örgütlüyordu¹⁰³. İşgal döneminde Trabzon dahilinde Ermenilerin öldürdüğü Müslüman sayısı 2.086 kişiydi¹⁰⁴.

Anders'in belirttiğine göre, 1918 Şubatı'nda Rus ordusunun geri çekilmesinden sonra Ermeniler, Trabzon ve Erzincan'da Türklerin ilerleyişini durdurmak için gönüllü birlikler oluşturdu ve 25-30 Nisan tarihleri arasında Trabzon'dan Erzincan'a kadar olan hatta mevcut köylerin birçoğu yakıldı. Bunun kimler tarafından yapıldığı tespit edilemedi¹⁰⁵. İşgal sonrası sevkıyata tabi tutulan Rum ve Ermenilerle Müslüman muhacirler ocaklarına dönmeye başladılar. Rum ve Ermeni muhacirleri Amerikan İaşe Heyeti'nden yardım aldılar ve ABD konsolosluğu tarafından himaye edildiler. Ermeni kilisesi ve mektep binası Ermeni cemaatine teslim edildi. Ermeni cemaati geri dönmeyenlerin mallarının kiliseye verilmesini istedi. Osmanlı idaresi işgal sonrası normalleşmeyi sağlamaya çalışırken Trabzon dahilindeki Ermeniler tedhiş hareketlerinde bulunmaya devam ettiler. Örneğin 7 Ocak 1918'de Rus asker elbisesi giymiş olan Ermeniler Fol kasabasından sayısı 50'yi aşkın kadın ve erkeği Trabzon tarafına sürmüşlerdir. Daha sonra bunların bir kısmının cesedi Fol deresinde bulunmuştur. *Şarlıpazarı*'nın güneyindeki Kızılağaç köyünde Müslümanların elleri, kolları bağlanmış ve süngülenmiş olduğu halde cesetleri bulunmuştur. Belgelere yansıdığı kadarıyla kalabalık Ermeni çeteleri bir ay boyunca *Şarlıpazarı*, Akkilise ve Eynesil'de katliam, gasp ve yağma hareketlerini sürdürmüşlerdir¹⁰⁶. 24 Şubat 1918'de Türk askeri birlikleri Trabzon'a girdi.

20 Temmuz 1919 tarihi itibarıyla ülke genelinde 74.431 Ermeni ocağına dönmüştü. Bu tarihte henüz Trabzon'a dönen Ermeni bulunmuyordu¹⁰⁷. 12 Aralık 1922 tarihli bir veriye göre Trabzon vilayeti dahilindeki mevcut Ermeni nüfus 19.927 kişidir¹⁰⁸. Bunun ne kadarı Of, Sürmene, Maçka, Yomra, Trabzon, Akçaabat ve Vakfıkebir kazalarında yaşıyordu bilemiyoruz. Bu süreçte 1860-1914 yılları arası Kafkasya'ya göç etmiş olan Ermeniler de geri dönmek istiyordu. Dahiliye nezareti bunların kabul edilmesi, ülkeye girişlerine zorluk çıkarılmaması, bu konuda İtilaf devletleri ile işbirliği yapılması, böyle bir uygulamanın Avrupa kamuoyunda Osmanlı lehine bir kamuoyunun oluşumuna etkisini 22 Haziran'da Trabzon vilayetine bildirdi¹⁰⁹. Aynı tarihlerde Venizelos

¹⁰³ Duman, a.g.t., s. 84.

¹⁰⁴ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*, Ankara 2001, s. 375.

¹⁰⁵ Tepekaya-Çalık, a.g.m., 180- 187.

¹⁰⁶ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914- 1918)*, II, Ankara 2005, s. 161.

¹⁰⁷ Atnur, a.g.m., s. 68.

¹⁰⁸ Atnur, a.g.m., s. 70.

¹⁰⁹ Atnur, a.g.m., s. 526.

Tiflis'te Pontus- Ermeni Konfederasyonu oluşturmak amacıyla diplomatik görüşmelerde bulunmak amacıyla bir albayı Batum ve Tiflis'e gönderirken bir diğer albayı da Trabzon'a gönderdi. Ocak 1920'de Ponto-Armenian Konfederasyonu'nun temelini atan bir anlaşma imzalandı¹¹⁰.

Sonuç

Trabzon Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedildiğinde şehirde Ermeni nüfus mevcuttu. Osmanlı hakimiyeti döneminde başta Hemşin ve Bayburt'tan olmak üzere çeşitli yerlerden özellikle Yomra sahasına Ermeni göçleri gerçekleşmiştir. Trabzon'un fethedildiği yıl Osmanlı tebaası Ermenilere de millet olma imtiyazı bahşedilmişti. Fetihden 2. Mahmut dönemine kadar Ermeni Patrikliği tarafından temsil edilen Ermeniler din, dil ve kültürlerini muhafaza ederek yaşamışlardır. Osmanlı sisteminin müsamahası sayesinde kimliğini ve kültürünü muhafaza eden Trabzon Ermeni cemaatinin nüfus içerisindeki payının gittikçe arttığı kolayca tespit edilir. Ancak misyonerlik faaliyetleri sonucu iç çatışma yaşayan cemaat; Ermeni, Katolik ve Protestan olmak üzere üç gruba ayrılacaktır. Osmanlı hepsini millet olarak tanımıştır.

93 Harbi sonrası Batılı devletler tarafından uluslaşma ve Osmanlı coğrafyasında yapay Ermeni devleti kurma projesi uygulamaya konuldu. Yunanistan ve Bulgaristan örneklerinde olduğu gibi burada da aynı yöntem tatbik edildi: İlk etapta söz konusu Ermeni cemaatlerine yönelik modern sivil ve misyoner mektepleri açıldı. Bu mekteplerin temel amacı Ermeni ulusu kimliğini oluşturmaktır. İkinci aşamada komite ve çeteler vasıtasıyla sınırları çizilen sahada toplum farkı gözetmeksizin can ve mal güvenliğinin olmadığı algısı oluşturulmaya çalışıldı. Sonra Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında çatışma çıkarmak hedeflendi. Ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da 1895'de bu hedefe ulaşıldı. Her ne kadar Trabzon'daki olaylar bastırıldıysa da Ermeni ve Müslüman ötekileşmesi sağlanmış oldu. Dersim'deki Kürtler Çemişkezek, sahil boyundaki Müslümanlar, Erzurum'un Ermeni köylerine, Erzurumlu Ermeniler de sahildeki Müslüman yerleşmelerine saldırılar düzenlediler. Güvenlik kuvvetleri bu olayları bastırdı. Bu gelişmeler sonrası Trabzon'da kalamayacağını düşünen Ermeniler çözümü terk-i diyarda bulacaktır. Konsolosluk raporlarına göre mevcut Ermeni nüfusunun 1/3'ü Trabzon'u terk etmiştir.

Bu göçlere rağmen Trabzon'daki Ermeni nüfusu azalmamış ve 1914'de üç Ermeni cemaatinin nüfusu 20 bini aşmıştır. Genel savaşta asayiş ve cephe güvenliğini sağlamak adına bu nüfusun bir kısmı sevk ve iskana tabi tutulacaktır. Sevkiyata rağmen geride hatırı sayılır sayıda bir Ermeni nüfus kalmıştır. Bu Ermeniler ile Rus işgal kuvvetleri arasında yer alan Kafkasya'daki

¹¹⁰ Mehmet Okur, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yunanistan'ın Karadeniz Politikası ve Rum-Ermeni Federasyonu Kurma Girişimlerine Dair ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Bir Raporu", *Karadeniz'de İsyân, Mübadele ve Propaganda*, İstanbul 2019, s. 252.

Ermenilerden oluşturulan kuvvetler işgal döneminde ve özellikle Rus kuvvetlerinin geri çekilmesi sürecinde bölgede tedhiş hareketlerinde buluncaklardır. Amaç muhaceret hareketine iştirak etmeyen Türkleri de ocaklarından söküp atmaktır. Burada araştırılması gereken bir diğer husus işgal kuvvetleri arasında yer alan Rus Ermeni birliklerindeki askerlerin ne kadarını 1828-1914 sürecinde Osmanlı topraklarından göç veya fîrar edenler oluşturuyordu.

Rus işgali sonrası göç edenlerin veya sevkîyata tabî tutulanların ocaklarına dönmelerine izin verildi. Bölge ekonomik açıdan nüfus artışını kaldıracak durumda olmadığından geri dönüş tedricî ve kontrollü bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldı. Bunun sonucu Millî Mücadele sonuna kadar dönen Ermenilerin sayısını bilemiyoruz. Bildiğimiz 1922 itibarıyla o günkü Gümüşhane, Lazistan, Merkez ve Canik sancağı sınırları dahilinde 20 bin civarında Ermeni nüfusun mevcut olduğudur. Bu nüfus da zaman içerisinde yerlerini terk etmiş ve 1927 sayım sonuçlarından anlaşıldığı kadarıyla Trabzon vilayeti dahilinde sadece 98 Ermeni kalmıştır¹¹¹.

KAYNAKÇA

1.Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

A.Mkt. Mhm.

Beo.

Dh. Şfr.

Dh. Tmîk. M.

Hr. Mkt.

Hr. Sys.

Hr. Th.

İ. Dh.

İ.Hr.

Mkt. Mhm.

Mvl.

Nfs, d.

Y. Prk. Ask.

Y. Prk. Bşk.

Y. Prk. Kom.

Y. Prk. Um.

Y.Prk. Zb.

YA. Hus.

¹¹¹ 28 TE 1927 Umumi Nüfus Tahriri, 2, Ankara 1929, s. 145.

2. Kitap ve Makaleler

ALBAYRAK, Kadir, *2034 Nolu Trabzon Şeriyeye Sicil Defterinin (Vr. 70-142) Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1999.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914- 1918), 2, Ankara 2005, s. 161.

ATNUR, İbrahim Ethem, “Trabzon’da Tehcir ve Sonrası Azınlıklara Dair Çeşitli Problemler”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu Bildiriler*, 3- 5 Mayıs 2001, C: 1, Trabzon 2001, ss. 522- 526.

AYGÜN, Necmettin, “Akçaabat’ta Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Kilise ve Mektep İnşaatları”, *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 26- 28 Nisan 2013*, Akçaabat 2014, ss. 121- 150.

BABACAN, Hasan, *Mehmed Talat Paşa 1874- 1921*, Ankara 2012.

BARDAKÇI, Murat, *Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrukesi*, İstanbul 2013.

BEYDİLLİ, Kemal, *2. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi’nin Tanınması (1830)*, Harvard Ün., Cambridge 1995.

1877 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.

BİRİNCİ, Ali Mesut-ÇAKICI, Mustaf-TOPAL, Zehra, *Akçaabat- Vakfikebir Nüfus Kütüğü (1835- 1845)*, İstanbul 2012.

BOSTAN, Hanefi, *15- 16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002.

DUMAN, Önder, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Ermeni Terör Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2002.

DURSUN, Yücel, *Trabzon Eyaletinde Kırsal Yerleşim: Yomra Nahiyesi Örneği (1461- 1682)*; Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001.

GEDİKLİ, Fethi, “1560- 1566 Yıllarında Akçaabat ve Köylerinin Sosyal ve Hukuki Durumu”, *Akçaabat Yazıları* 1, İstanbul 2004, ss. 53-103.

GEDİKLİ, Fethi, “1847 Tarihinde Akçaabat’ın Nüfusu: Kaza-i Akçaabat Der Liva-i Trabzon Ber Muceb-i Tahrir-i Cedid sene 64”, *Akçaabat Yazıları* 2, İstanbul 2010, s. 55-79.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005.

Hicri 1275 Tarihli Devlet Salnamesi.

Hicri 1305 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.

İNAN, Kenan, “Mahmiye-i Trabzon Mahallatından” *17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon 2013.

KARAÇAVUŞ, Ahmet, “1895 Trabzon Ermeni İsyanı ve İsyanlıkların Sosyo-Ekonomik, Siyasi, Kültürel Kökenleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 19, Trabzon 2015, ss. 75-118.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914)* Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

KÖKSAL, Ahmet, “Trabzon Vilayeti’nin Nüfusu (1876- 1878)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 15, Trabzon 2013, ss. 99-130.

KÜÇÜK, Mehmet Alpaslan, *Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler (Türkiye Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara 2005.

OKUR, Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yunanistan’ın Karadeniz Politikası ve Rum- Ermeni Federasyonu Kurma Girişimlerine Dair ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol’un Bir Raporu”, *Karadeniz’de İsyan, Mübadele ve Propaganda*, İstanbul 2019.

ŞOLT, Öznur, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Trabzon’da Ermeni Olayları 1895*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı 2004.

TEPEKAYA, Muzaffer-ÇALIK, Ramazan, “Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon’da Ermeni Tehcirinin Uygulanması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2005, ss. 169-195.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877, s. 209. Yay. Haz. Kudret Emiroğlu, Eskişehir 1995.

TÜFEKÇİ, Zeynep, *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

YILMAZ, Özgür, “19. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış”, *OTAM*, 21, Ankara 2007, ss. 191-219.

YILMAZ, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, 2, Ankara 1929.

